

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(470):323.12(=411.16) «1905/1907»

© Олександр Безаров (Чернівці)

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Досліджено місце та роль єврейських погромів у Російській імперії в історичному контексті Першої російської революції 1905 – 1907 рр. Доведено, що єврейські погроми виявилися пусковим механізмом, який був задіяний російськими опозиційними та революційними групами з метою дестабілізувати ситуацію в країні та поглибити революційні процеси. У свою чергу, російська влада також провокувала єврейські погроми, але для придушення революції силами монархічних організацій із залученням на бік контрреволюції лояльних російських підданих.

Ключові слова: єврейські погроми 1905 – 1907 рр, Перша російська революція, Бунд, єврейська самооборона, Російська імперія.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsy)

JEWISH POGROMS IN THE HISTORICAL CONTEXT OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

Abstract. *The article studies the place and role of Jewish pogroms in the Russian Empire in the historical context of the First Russian Revolution of 1905 – 1907. It was proved that Jewish pogroms were a trigger mechanism used by opposition and revolutionary groups in the Russian Empire and beyond, in order to provoke a political confrontation with the Russian government, which was postfactum declared to be the fault of the «mass murder of peaceful Jews». The corresponding propaganda of the «pogrom policy of autocracy» was supported by the opposition and revolutionary periodical press. According to the logic of the Russian opposition it should, firstly, destabilize the internal situation in the country, and, secondly, discredit the autocracy in the eyes of the world community. The confrontation was critical when both sides of the conflict began to resort to the method of pogroms provocation. If anti-government groups used this method at the beginning of the revolutionary events, the Russian authorities turned to the corresponding «services» of the monarchists and the Russian citizens loyal to the regime at the final stage of the revolution when the government demanded more determination in its suppression. The author believes that the First Russian Revolution failed to solve the Jewish question. Accordingly, Russian Jewry again turned into a hostage in the confrontation of the autocracy with the opposition political groups, and the territory of the Jewish Pale of Settlement remained a human capacity and source of energy in the development of the Russian revolutionary movement in subsequent years as well, because if the autocracy succeeded in breaking out the victory of the hands of Jewish revolutionaries in 1905 – 1907, it was only at the cost of victims of their own citizens.*

Keywords: *Jewish pogroms 1905 – 1907, First Russian Revolution, Bund, Jewish self-defence, Russian empire.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Події Першої російської революції, що відбулися на початку ХХ ст., виявили гострі суперечності у політичному, соціальному та національному розвитку пізньоімперської Росії. Мабуть, що вперше за свою історію імперія Романових опинилася на порозі громадянської війни, зловісними провісниками якої стали криваві єврейські погроми. Упродовж 17 жовтня – 1 листопада 1905 р. у 36 губерніях Російської імперії було зафіксовано 660 єврейських погромів, половина з яких припадала на міста, що входили до смуги постійної осілості євреїв¹. Внаслідок «жовтневих» погромів 1905 р., за даними сучасних дослідників, загинуло 1622 та поранено 3544 особи, з яких 711 та 1207 осіб, відповідно, були євреями². В одній лише Чернігівській губернії за роки революції стався 251 єврейський погром із 76-ма вбитими євреями. Кривавими наслідками Перша російська революція позначилася також і для Одеси, де у жовтні 1905 р. було

вбито щонайменше 300 євреїв³. Хвиля потужних єврейських погромів не припинялася й у наступні два роки революції та охопила такі міста, як Київ, Житомир, Миколаїв, Катеринослав, Сімферополь, Білосток, Седлець, Мінськ, Могильов, Гомель, Ростов-на-Дону, Катеринодар і Саратов.

Натомість, після оприлюднення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., євреї Російської імперії вперше у своїй історії отримали право на політичне представництво власних інтересів у новоствореному російському парламенті. Єврейські політики сподівалися на позитивні зрушення у розв'язанні єврейського питання, на припинення антисемітського насильства в країні, адже було зрозумілим, що між посиленням погромної стихії на місцях і загальною політичною атмосферою у столицях існував стійкий зв'язок. Однак, такі сподівання виявилися марними, адже Микола II зовсім не симпатизував євреям у їхній боротьбі за громадянські права, а єврейські погроми перетворилися на легітимний засіб боротьби російського уряду з революційним рухом.

З іншого боку, посилення державного антисемітизму в Російській імперії на початку ХХ ст. пов'язувалося не тільки із традиційною упередженістю Романових стосовно євреїв на релігійному ґрунті, але, передусім, із антиурядовою діяльністю радикальної частини єврейської молоді, що була рясно представлена у лавах російського революційного руху⁴.

Отже, як справедливо зазначав відомий російсько-єврейський історик і громадсько-політичний діяч С. М. Дубнов, упродовж революційних подій 1905 – 1907 рр. у Російській імперії утворилося зачакловане коло: «жертви старого деспотизму, євреї не могли не кинутися у визвольний рух, але за це чорна Росія помстилася їм погромами, які іще більше штовхали їх у революцію»⁵. Протистояння поміж владою і євреями посилювалося в міру поглиблення революційних процесів, апогеєм яких стали події Першої російської революції. Відповідно для російських опозиційних груп і партій таке протистояння, вочевидь, було додатковим засобом для їхнього політичного тиску на самодержавство з метою задоволення власних вимог, а єврейські погроми цілком могли бути методом провокації, як з боку революціонерів, так і з боку російського уряду. Отже, *об'єктом* дослідження виступатимуть єврейські погроми у 1905 – 1907 рр. у Російській імперії, а *предметом* – з'ясування їх місця та ролі в історії Першої російської революції.

Аналіз останніх досліджень. Історія єврейських погромів у роки Першої російської революції залишається актуальним предметом вивчення у дослідженнях сучасних українських (І. В. Омелянчук⁶, М. Гаухман⁷, Д. Кудінов⁸) і російських (В. М. Хітерер⁹, Г. Р. Кузнецов¹⁰, С. Степанов¹¹) істориків, які намагалися визначити причини, характер і наслідки цього, безумовно, складного історичного феномену в житті пізньоімперської Росії.

Зокрема, якщо І. В. Омелянчук вважав, що єврейські погроми, які виявилися «зіткненням на вулицях російських міст двох могутніх консервативних і революційних потоків»¹², були спричинені активною участю євреїв у російському революційному русі, їхньою непатріотичною позицією стосовно російсько-японської війни 1904 – 1905 рр.¹³, то В. М. Хітерер, натомість, вважала, що усі єврейські погроми були заздалегідь спланованими акціями російського уряду, адже євреїв убивали за «указом зверху», а діяльність погромників навіть фінансувалася за кошти уряду¹⁴. Але дослідниця не змогла навести переконливого документального свідчення на користь таких її висновків, а її теза про те, що адміністрація Києва під час погрому 18 – 20 жовтня 1905 р., начебто, «виявляла зворушливу турботу стосовно погромників» і «заборонила євреям захищатися»¹⁵, не відповідала дійсності, адже, як пригадував генерал-лейтенант В. О. Сухомлінов, котрого було призначено Київським генерал-губернатором у самий розпал погромних пристрастей, у місті напередодні погрому панувала справжня анархія, а щойно відставленого Київського генерал-губернатора М. В. Клейгельса ледь не вбили погромники, «які прямували грабувати будинки заможних євреїв у Липках»¹⁶.

Очевидно, що комплексне вивчення проблеми єврейських погромів неможливе поза контекстом міжнародних відносин, що особливо загострилися у роки Першої російської революції. Власне під кутом «синтетичної оцінки різних авторських позицій в історіографічному дискурсі», Д. Кудінов спробував проаналізувати етнополітичну складову конфлікту й дійшов того висновку, що причиною ворожого ставлення селян до євреїв («селянський антисемітизм») була «стратегія виживання єврейства як нацменшини» (соціокультурна ізоляваність євреїв). «Звідси – фронтальність погромного руху, якого не уникали навіть ті євреї, матеріальне становище яких було не кращим за селян-українців»¹⁷. Водночас «широка участь єврейської молоді у революційному русі не могла

бути непоміченою селянами»¹⁸, які були далекими від ідеалів революційної молоді. З іншого боку, зазначав Д. Кудінов, «сучасна історіографія не знімає відповідальності з влади за погроми», проте її слабким місцем є «відсутність документальних доказів» із цього приводу¹⁹. Фактично без відповіді в історичній літературі залишається питання про те, хто саме поширював чутки про погроми – революціонери чи сама влада?²⁰ Натомість відомий дослідник історії чорносотенного руху С. Степанов із цього приводу зауважував, що чутки про те, що начебто цар дозволяв бити євреїв, не були зовсім безглуздими²¹, але солідарну відповідальність за посилення антисемітизму мають нести як російські, так і єврейські націоналісти²².

Отже, у сучасній історіографії єврейських погромів у роки Першої російської революції єдиної думки стосовно причин цього явища немає. Натомість дослідники загалом переконані у тому, що проблеми історії єврейських погромів 1905 – 1907 рр. треба розглядати у контексті розвитку революційних подій. Це дозволило нам сформулювати власне припущення про застосування відповідними революційними групами і партіями методу провокації для загальної дестабілізації соціально-політичної ситуації у Російській імперії. Єврейські погроми, у такий спосіб, цілком могли бути ефективним засобом для подібної провокації, якщо врахувати, що історичний досвід російсько-єврейські революціонери із цього приводу вже мали²³.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що російські революційні кола сприйняли Маніфест 17 жовтня 1905 р. як свідчення слабкості режиму, що, мовляв, трон захитався й виникла реальна можливість падіння самодержавства, а отже, власне у жовтні 1905 р. у Російській імперії загалом завершилися процеси формування центрів антиурядових організацій, які взяли курс на збройне повстання²⁴.

Очевидно, що вибух революційної активності широких народних мас у 1905 р. був прогнозованим як для російської опозиції, адже ще восени 1904 р., коли авторитет самодержавства занепадав внаслідок невдалої війни Російської імперії з Японією, опозиційна інтелігенція, яка гуртувалася тоді у Парижі навколо ліберальної партії «*Союз освобождения*», що її очолював П. Б. Струве, вирішила «натиснути» на російський уряд за допомогою есерівських терактів і японських грошей²⁵.

Натомість російські опозиціонери не були цілком упевненими у тому, що російське суспільство виявиться готовим підтримати їхні революційні вимоги, а П. Б. Струве, напередодні революції, із жалем зазначав, що «революційного народу в Росії ще немає, але кожна мить він може народитися, і ми зобов'язані у будь-який розумний спосіб прискорити його народження»²⁶. На початку листопада 1905 р. за ініціативою російських лібералів було проведено Земський з'їзд, на якому переважна більшість висловилося за створення законодавчого виборчого органу. Від імені з'їзду майбутній лідер партії «октябристів» М. В. Родзянко у розмові із новопризначеним, після вбивства В. К. Плеве, міністром внутрішніх справ П. Д. Святополк-Мирським прямо погрожував, що у тому разі, якщо не буде представництва, то «буде кров»...²⁷.

Мабуть, що єврейська кров під час першого «революційного» погрому 23 – 26 квітня 1905 р. у Житомирі, була не єдиною кров'ю, пролитою народами Російської імперії в ім'я революції, але кров російських євреїв, як свого часу необережно висловився відомий діяч Бунду В. Д. Медем, цілком могла бути «оливою у коліщатах російської революції»²⁸. Російська ліберальна інтелігенція, що встала на шлях «революціонізації» народу, була готовою використати будь-який метод провокації, аби тільки не залишити самодержавству іншого виходу, як поступитися своєю владою²⁹. Зокрема, П. Б. Струве визнавав, що революцію 1905 – 1907 рр. «робили погано», адже у самому «вчиненні революції провідну роль відіграла вдала провокація, що була інсценованою» революціонерами, які, натомість, виявили свою «незграбність і неквапливість»³⁰. Але стосовно того, що завдання революціонерів з приводу «тероризування влади» у спосіб «революційного згвинчування робітничих мас» було загалом виконано, у російського опозиціонера сумнівів не викликало³¹.

Мабуть, фактор єврейських погромів став вагомим аргументом для критики «кривавої деспотії» Романових, що розгорнулася на шпальтах міжнародних видань, особливо напередодні революційних подій 1905 – 1907 рр.

Зокрема, міжнародний резонанс, що його викликали російські опозиційні кола за кордоном стосовно того, що, начебто, самодержавство влаштувало єврейський погром у Кишиневі у квітні 1903 р.³², ставав сумним, але, безумовно, вдалим приводом для гострої критики на адресу самодержавства. Головний редактор «*Освобождения*» не сумнівався у тому, що російський

уряд, котрий «бажав помститися єврейству за участь декотрих з його елементів у революційній боротьбі, а отже, розгорнув широку антиєврейську пропаганду, сприяв різним її добровольцям, зрештою, викривав та зганьбив себе через Кишинівський погром»³³. Не дивно, що «*Освобождение*» було доволі популярним виданням й з-поміж російських євреїв, які, щоправда, отримували його контрабандним шляхом³⁴.

Помітною політичною фігурою, яка виявилася першою жертвою подібної кампанії з дискредитації російського уряду, був міністр внутрішніх справ В. К. Плеве, котрого російські опозиціонери прямо звинувачували в організації Кишинівської трагедії, а есери на чолі з С. П. Азефом помстилися російському урядові за «єврейську кров у Кишиневі» кров'ю самого «натхненника» єврейських погромів.

Очевидно, що В. К. Плеве не мав прямого стосунку до організації Кишинівського погрому (за умови, якщо сам факт такої організації взагалі був), а його «антисемітизм» навряд чи був ключовим фактором у формуванні політики самодержавства з єврейського питання³⁵. Але проблема провокації в історії цього погрому, як нам видається, у сучасній історіографії залишається відкритою, з огляду на мотиви й можливі ініціаторів. Адже, як зазначала сучасна молдавська дослідниця К. Жигня, до 1903 р. політична ситуація у Бессарабській губернії не викликала жодного занепокоєння у центральних властей, а лідери 50-тисячної єврейської громади Кишинева були попереджені міською владою про можливі заходи безпеки напередодні погрому³⁶. Натомість безумовне звинувачення самодержавства в організації усіх єврейських погромів перетворилося у ХХ ст. на історіографічний дискурс про «жахливу юдофобську змову» російського самодержавства, що був, вочевидь, започаткований С. М. Дубновим³⁷.

Звісно, що Кишинівський погром, а особливо єврейські погроми, які вибухнули у жовтні 1905 р., були наслідками того незадовільного політичного і правового становища, в якому перебували євреї в Російській імперії на початку ХХ ст., тих складних соціально-економічних відносин, що утворилися у межах смуги постійної осілости євреїв. Мабуть, що політична відповідальність за нерозв'язане єврейське питання цілком покладалася на самодержавство, особисто на Миколу II, котрий не приховував своєї нелюбові до євреїв. Отже, за умови політики державного антисемітизму провокація єврейського погрому навряд чи когось могла здивувати. Власне, як пригадував відомий російський політик С. Ю. Вітте, провокаторська діяльність Департаменту поліції з влаштування єврейських погромів була відомою ще до його прем'єрства, а погром у Гомелі у грудні 1905 р. загалом «виявився справою місцевого жандармського офіцера, котрий проти цього й не заперечував»³⁸. Натомість звинувачення С. Ю. Вітте, відображали передусім процеси політичної боротьби всередині самого російського уряду, який йому довелося очолювати у надскладний час, аніж викривали таємні пружини «підступної змови проти євреїв». «Немає сумнівів у тому, що провокатори чинили з обох боків, – зазначав з цього приводу сучасний німецький історик Х.-Д. Льове, – а отже, це була вкрай важка ситуація для уряду, який майже втратив контроль над своїми підданими»³⁹.

Мабуть, російські урядовці були самі винні у тому, що опинилися у глухому куті політичної кризи, але російська опозиція, натомість, прагнула їх «дотиснути», змусити самодержавство погодитися на певні політичні поступки. Розбурхані революційним тероризмом і єврейськими погромами російські міста встали на бік російської опозиції. Революційні кола сприймали 18 жовтня 1905 р. як перемогу громадськості над владою, але така ситуаційна перемога власне й спровокувала стихійний вибух тієї частини міського населення, що залишалася лояльною стосовно монархії⁴⁰. Загрозливими як для російських євреїв на початку 1906 р. виявилися слова голови Ради міністрів Російської імперії С. Ю. Вітте стосовно того, що він, мовляв, дав 17 жовтня свободу євреям, а вони йому відповіли революцією: «тож я постараюся віддячити їм і заллю Росію кров'ю, не жалітиму революціонерів»⁴¹. С. Ю. Вітте неодноразово попереджав лідерів єврейського національного руху в Російській імперії та поза її межами про небезпечність їхніх намірів «натиснути» на російський уряд з метою розв'язання єврейського питання, але йому важко було щось порадити з приводу коректності та розсудливості тим, хто «перебував на порозі тризни рівноправності»⁴².

Оскільки логіка розвитку єврейських погромів була майже скрізь однаковою (виступ революціонерів – патріотична реакція монархістів – погром), тому ми обмежимося кількома яскравими епізодами, що, з нашого погляду, можуть бути ілюстрацією задіяного механізму провокації.

Так, 19 жовтня 1905 р. у Миколаєві єврейський погром розпочався після того, як напередодні місцевими євреями було захоплено приміщення театру для проведення революційних мітингів із закликами до збройного протесту. Після того, як натовп збуджених і озброєних євреїв почав вимагати (!) від учасників демонстрації на підтримку монархії «припинити молебень на честь російського імператора та розірвати його портрет», розлючена юрба росіян учинила побиття євреїв⁴³. У Кам'янці-Подільському 18 жовтня 1905 р. тисячний натовп євреїв змусив робітників місцевої друкарні припинити роботу й влаштував мітинг навпроти будинку губернатора із погрозами на адресу імператора⁴⁴. «Шовіністичні настрої з-поміж єврейських робітників, які сприяли посиленню революційних настроїв», спостерігалися також у Вінниці⁴⁵, де 17 – 18 жовтня відбулися криваві сутички між військовими підрозділами і «загонами єврейської самооборони»⁴⁶. Провокаторський постріл з боку останніх став приводом для їхнього розстрілу військовими, які зобов'язані були не допустити єврейського погрому у Вінниці 21 жовтня 1905 р.⁴⁷ «У Ніжині єврейська молодь встигла намулити очі селянам участю у біржах – партійних зібраннях, на які приносили вогнепальну зброю, а в околицях Почаєва у червні 1907 р. погром ледь не спалахнув після того, як селяни дізналися про спробу підризу лаврської друкарні есерами, серед яких виявилось два євреї»⁴⁸.

Цікаво, що зброю для «загонів єврейської самооборони» революціонери отримували або із місцевих магазинів зброї, що, зазвичай, належали єврейським власникам, або її постачали централізовано каналами Бунду. Із цього приводу 26 січня 1906 р. міністр внутрішніх справ П. М. Дурново здивовано зазначав, що революціонери почасти були озброєні краще, аніж поліцейські⁴⁹. Справді, «військово-технічною групою» ЦК Бунду лише у 1906 р. було придбано 880 браунінгів, 76 револьверів і 60 тис. куль, які були відправлені у 27 російських міст⁵⁰. Отже, не дивно, що незважаючи на репресії влади, надзвичайна активність революційних мас була характерною власне у період після погромів⁵¹.

Маніфестація євреїв у Балті Подільської губернії 19 жовтня 1905 р. змусила російське населення (за участі численної громади старообрядців) міста влаштувати 21 жовтня патріотичну демонстрацію. Як безпосередній привід до єврейського погрому були знову зафіксовані випадкові постріли з боку «єврейської самооборони»⁵². У Вільно, в якому завдяки узгодженим діям «загонів єврейської самооборони», погромів, очевидно, не було. Проте одразу після оголошення Маніфесту «молодою єврейкою» було скоєно невдалий замах на Віленського губернатора К. К. Палена саме тоді, коли той прямував разом із делегатами революційного зібрання на зустріч із генерал-губернатором для обговорення революційних вимог страйкарів⁵³. Замах на К. К. Палена, котрий ще у жовтні 1903 р. підготував доволі ліберальний проект реформування «єврейського» законодавства для спеціальної урядової комісії⁵⁴, був чистою провокацією, адже підозрювати його в антисемітизмі у «віленських» революціонерів не було підстав.

За спогадами російського публіциста, відомого своїми консервативними поглядами, редактора впливової газети «*Киевлянин*» Д. І. Піхно, революційний рух у 1905 р. мав свою власну внутрішню, але якусь дивну логіку розвитку: «скрізь цей рух був однаковим, розпочинався зі столиці та завершувався дрібними містами та містечками Західної та Південної Росії»; «створювалося враження, немовби усі революційні групи чинили за попереднім планом і за певною командою; у той час як в одних місцях вже вирували єврейські погроми, в інших іще тривало революційне тріумфування»⁵⁵. Зазначимо, що «*Киевлянин*» виявився одним із перших київських видань, яке 19 жовтня 1905 р. різко засудило єврейські погроми у Києві та звернулося до усіх учасників конфлікту із закликом «припинити цю страшну міжусобицю»⁵⁶.

Д. І. Піхно мав рацію, коли зазначав про те, що російські євреї «збожеволіли на рівноправності» та вдалися до організації у Російській імперії «революційного психозу»⁵⁷. Власне після єврейських погромів у Кишиневі, а згодом й у Гомелі у 1903 р. різноманітні верстви єврейського населення встали на шлях революційного піднесення. Ідеї сїонізму, соціалізму та лібералізму вкрай революціонізували радикальну частину єврейської молоді у смузі осілости, чим не забарилися скористатися провідні революційні партії Російської імперії, з-поміж яких найпомітнішою, очевидно, виявився Бунд. За його активної підтримки у Кишиневі 22 серпня 1905 р. відбулася 5 тисячна антиурядова демонстрація єврейського населення міста. Проте через кілька місяців революційні виступи перетворилися для кишинівських євреїв на справжні вуличні бої з російськими військовими із застосуванням артилерії та жертвами з обох боків⁵⁸.

На думку лідерів Бунду, єврейські погроми стали причиною надзвичайної популярності партії. Власне місцеві організації Бунду озброювали загони єврейської самооборони, закликали лояльних режимові російську інтелігенцію, робітників і селян до акцій протесту й непокори властям. Це сприяло не лише посиленню політичного авторитету Бунду, але й провокувало самодержавство на рішучі заходи з придушення революційних виступів. Занурення країни у хаос революційного протистояння відповідало тактиці багатьох російських революційних партій. «Не дивно, – зазначалося у звіті ЦК Бунду на соціалістичному конгресі у Штутгарті 1907 р., – що оголення погромного механізму неодмінно призведе до того, що погроми викличуть відверте збройне повстання реакційних сил проти визвольного руху»⁵⁹. З приводу боротьби із єврейськими погромами ЦК Бунду у червні 1906 р. скликав нараду представників РСДРП, Бунду, Латвійської, Литовської й Польської соціал-демократії, Партії есерів і Всеросійського селянського союзу, на якій було ухвалено спільне рішення про «всеросійську кампанію проти погромної політики уряду» та організацію широкої самооборони⁶⁰.

Звісно, що Бунд ніколи не розглядав єврейські погроми як метод провокації революції, проте, як підкреслював на початку 1905 р. один із діячів цієї партії С. М. Каплинський, «ніхто не знав, що революція неодмінно мала статися у Петербурзі, а отже, одних револьверів буде замало»⁶¹. «Нам треба не демонструвати перед урядом, – зазначив інший бундівець, – але зупинити життя в країні, деморалізувати й дезорганізувати військо, а головне – нападати на зброярні, а згодом підривати арсенали, банки тощо, і жодних директив від ЦК не потрібно»⁶². Отже, йшлося про «організацію та «розв'язування» революції»,⁶³ на меті яких, як зазначали лідери Бунду, було втягування в революцію «християнського пролетаріату, який підштовхне євреїв...»⁶⁴. Очевидно, що для єврейських революціонерів не було новиною, що подібне «втягування християнського пролетаріату» в революцію на місцях, зазвичай, супроводжувалося єврейськими погромами. Проте подібна кривава практика, мабуть, узгоджувалася із залізною логікою революційної доцільності, адже, на думку одного із бойовиків Бунду із Білостока, «варто привчати користуватися револьверами, тоді маса не буде лякатися пострілів»⁶⁵. Ефект від застосування подібної тактики на місцевому рівні виявлявся, зокрема, у тому, що навіть «єврейські хлопчики і жінки», приміром, у Ковно та Гомелі впритул розстрілювали і публічно розправлялися із поліцейськими приставами, тероризували місцеве населення⁶⁶.

Мабуть, єдиними революційними організаціями у Російській імперії, лідери яких засуджували практику провокації єврейських погромів з метою посилення революційної активності єврейського та неєврейського пролетаріату, були організації сіоністів, окремі представники яких ще у 1904 р. попереджали, що не лише царат винен у єврейських погромах, а отже, в євреїв не було жодних причин очікувати на порятунок від революції або революціонерів⁶⁷. Один із перших ініціаторів «загонів єврейської самооборони», відомий російсько-єврейський публіцист і сіоніст В. Є. Жаботинський зазначав у 1906 р., що, з одного боку, єврейська революція прокинула політичну свідомість російських мас, але з другого вона ж її і затемнила⁶⁸. Відповідно, єврейська самооборона не принесла жодної користі: «євреїв убивають коли завгодно і скільки завгодно»⁶⁹. С. М. Дубнов, котрий взагалі критично оцінював будь-які форми участі євреїв у лавах російського революційного руху, засудив спроби Бунду революціонізувати російське суспільство. «Невже ви не знали, – звертався він до лідерів єврейської соціал-демократії в Росії наприкінці 1905 р. – що російський ведмідь ще не приручений конституцією і що в його лігво не можна увійти безкарно, особливо «чужинцю», не своєму, стосовно якого він здавна має інстинктивну ненависть?»⁷⁰. Першими на закиди С. М. Дубнова відповіли есери, які в особі С. А. Анського заперечили критику «сліпої» участі євреїв у загальноросійському революційному русі. Власне революція, на думку відомого російсько-єврейського революційного неонародника, ще не розпочалася, адже з боку революціонерів не було нападів на уряд, не було спроб захопити владу⁷¹.

Як виявилось, занепокоєння С. М. Дубнова з приводу надзвичайної активності єврейських революціонерів справдилося, оскільки представники протилежної сторони конфлікту були впевненими у тому, що провокаторами російської революції поставали власне євреї. Так, Д. І. Піхно оприлюднив на шпальтах своєї газети повідомлення київського кореспондента *«Berliner Tageblatt»* про єврейський погром у Києві 19 – 20 жовтня 1905 р. Очевидно, зазначав у своїх коментарях редактор *«Киевлянина»*, що журналіст впливового німецького видання свідомо спотворив

обставини погрому, адже повідомляв про вигадані «тисячі вбитих євреїв, звалтованих єврейок і дітей», писав про міфічний «наказ із Петербурга» стосовно знищення усіх євреїв і навіть про те, що, начебто, «реакційні партії платять по карбованцю за кожного вбитого єврея»⁷². Відомий російський монархіст В. В. Шульгін, котрий зі зброєю в руках захищав київських євреїв від погромників у жовтні 1905 р.⁷³, згодом дійшов того висновку, що єврейські погроми були провокацією самих євреїв, аби звинуватити погромників в антисемітизмі й, у такий спосіб, стати удаваними жертвами... В. В. Шульгін пригадував, що революційні події 1905 – 1907 рр. для російських євреїв були не першим прикладом для подібних маніпуляцій суспільною свідомістю. Так, у 1899 р., ще студентом Київського університету, він став свідком цікавої провокації з боку єврейських студентів, які, з метою дискредитації російської влади упродовж студентського страйку, підробили фотографію, на якій, начебто, були зображені факти побиття студентів козаками⁷⁴.

Російський уряд у 1906 р. спробував «умиротворити» розбурхану погромами «єврейську вулицю» російської революції, адже ставало очевидним, що загострення єврейського питання на тлі кривавих погромів гратиме лише на користь російським революціонерам у їхньому прагненні за будь-яку ціну демонтувати систему самодержавної влади.

Зокрема, у січні 1906 р. міністр народної освіти намагався ухвалити рішення про скасування процентної норми для вступу євреїв до вищих навчальних закладів, а у листопаді до Ради міністрів було внесено законопроект «Про перегляд постанов, що обмежують права євреїв». Незважаючи на гострі розбіжності й дискусії, більшість урядовців схвалила проект. Але жодна із цих урядових ініціатив стосовно пом'якшення репресивної частини «єврейського» законодавства не була підтримана Миколою II. Як справедливо зазначав із цього приводу сучасний російський дослідник М. А. Волхонський, «чергова спроба зрушити з місця розв'язання одного із найболючіших питань національної політики завершилася так само, як і попередні»⁷⁵. Натомість прем'єр-міністр П. А. Столипін 4 червня 1906 р. попередив градоначальників усіх великих російських міст про їхню особисту відповідальність у випадку повторення вибухів антиєврейського насильства⁷⁶. Однак, його попередження на місцях мало зворотний ефект – посилення ескалації конфлікту.

Єврейські погроми 1906 – 1907 рр. вирізнялися своєю відвертою політичною спрямованістю. Відтепер провокація ставала двоєбічною зброєю в руках усіх учасників громадянського протистояння. Другий Білостоцький (1 червня 1906 р.) і Седлецький (26 – 29 серпня 1906 р.) єврейські погроми виявилися справжніми міськими боями між армійськими підрозділами та революційними групами за участі лояльних режимові груп місцевого населення, які, вочевидь, «ототожнювали євреїв і демократію», і від яких «вони очікували лише негараздів»⁷⁷. Приводом до погрому, зокрема у польському місті Седлець, внаслідок якого загинуло 30 та поранено 150 євреїв, стали «випадкові» постріли в бік військової варти, яка у відповідь відкрила вогонь по єврейських будинках⁷⁸.

Суспільно-політичний резонанс від чергового побиття євреїв у Російській імперії, який, зрештою, остаточно похоронив міжнародний авторитет Романових через їхнє відверте небажання покращити долю своїх численних підданих-євреїв, засвідчував про неминучість революційних змін в імперії⁷⁹, адже жодна зі сторін цього політичного протистояння, єврейські революціонери і російський уряд, не збиралася поступатися своїми принципами. Для влади, що оговталася від першої хвилі погромів у 1905 р., антиєврейське насильство вже розглядалося не як стихійний протест росіян проти «нахабства євреїв», але, передусім, як «справедлива народна помста» євреям за розв'язання ними революційного хаосу на теренах Російської імперії. Наприклад, у Бірзулі херсонський віце-губернатор на усі скарги місцевого єврейства на дії погромників заявив, що погроми були відповіддю на спроби одеських євреїв проголосити «південноросійську республіку», а отже, за словами російського чиновника, «євреям лише помстилися – не більше»⁸⁰. Пристав Олександрівської дільниці Одеси заявив своїм підлеглим напередодні місцевого погрому: «Захотіли євреї свободи, ось ми їх повбиваємо кілька тисяч, тоді вони будуть знати, що таке свобода»⁸¹. Натомість протилежна сторона конфлікту також була налаштована не менш рішуче. Зокрема, у доповіді Миколаївського градоначальника на ім'я міністра внутрішніх справ від 8 грудня 1907 р. зазначалося, що єврейське населення міста не змінило свого ставлення до революції й надалі було готовим до відкритого протистояння із владою⁸².

Щоправда, переважна кількість відомих в історичній літературі фактів з приводу того, хто більше провокував єврейські погроми: влада чи революціонери, – на жаль, відображала, передусім,

політичну позицію тих, хто їх наводив, аніж об'єктивні обставини справи. Наприклад, в офіційному звіті урядової комісії з розслідування причин єврейського погрому в Києві 18 – 20 жовтня 1905 р. фігурували аж чотири версії його походження, але жодна з них не підтвердилася документально⁸³; натомість безумовними провокаторами Одеського погрому 18 – 22 жовтня 1905 р. були визнані єврейські революційні групи, що взяли активну участь у подіях 1905 р. в Одесі⁸⁴.

Отже, єврейські погроми 1905 – 1907 рр. виявилися пусковим механізмом, який був задіяний опозиційними та революційними групами в Російській імперії та поза її межами з метою провокування політичного протистояння із російським урядом, який постфактум оголошувався винним у «масових вбивствах мирних євреїв». Відповідна пропаганда «погромної політики самодержавства» підтримувалася опозиційною та революційною періодичною пресою. Це, за логікою російської опозиції, по-перше, мало б дестабілізувати внутрішню ситуацію в країні, а по-друге, дискредитувати самодержавство в очах світової громадськості. Протистояння було критичним, коли до методу провокації погромів почали вдаватися обидві сторони конфлікту. Якщо антиурядові групи скористалися цим методом на початку революційних подій, то російська влада звернулася до відповідних «послуг» монархістів і лояльних режимові російських підданих на завершальному етапі революції, коли від уряду вимагали більшої рішучості в її придушенні.

Отже, Перша російська революція не змогла розв'язати єврейське питання. Відповідно, російське єврейство знову перетворилося на заручника у конфронтації самодержавства з опозиційними йому політичними групами, а територія смуги єврейської осілости залишалася кадровим потенціалом і джерелом енергії у розвитку російського революційного руху й у наступні роки, адже якщо самодержавству вдалося вирвати перемогу із рук єврейських революціонерів у 1905 – 1907 рр., то лише ціною жертв власних підданих.

¹ *Первая революция в России: взгляд через столетие* [The First Revolution in Russia: A Vision Through the Century], М., Памятники исторической мысли, 2005, с. 323.

² С. Степанов, *Черная сотня* [The Black Hundred], М., Эксмо, Яуза, 2005, с. 80.

³ С. Дубнов, *Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции* [Jews in Russia and Western Europe in the era of anti-Semitic reaction], кн. II, М., Пг., 1923, с. 75.

⁴ О. Будницкий, *Евреи в российских политических движениях* [Jews in Russian political movements], in «История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи», И. Лурье, т. 2, М., Мосты культуры, Гешарим, 2012, с. 355.

⁵ С. Дубнов, *Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции*, с. 70.

⁶ І. Омелянчук, *Кривавий жовтень 1905 року: сплановане насильство чи стихійний вибух* [Bloody October 1905: Planned violence or spontaneous explosion], in «Персонал. Журнал інтелектуальної еліти», 2006, №9, с. 22-34.

⁷ М. Гаухман, *Єврейське питання на Правобережній Україні (1905 – 1914 рр.): бюрократичні практики проти єврейського проекту* [Jewish Issue in Right-Bank Ukraine (1905 – 1914): bureaucratic practices against the Jewish project], in «Historians», 05 March 2012, <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/163-mykhailo-haukman-yevreiske-pytania-na-pravoberezhnii-ukraini-19051914-r-biurokratychni-praktyky-proty-ievreiskoho-proektu>.

⁸ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір* [Historical Discourse of the Causes of Jewish Pogroms in Ukraine in October 1905: Peasant Dimension], in «Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць», вип. 42, К., 2014, с. 85-93.

⁹ В. Хитерер, *Єврейские погромы на Украине в октябре 1905 г.* [Jewish pogroms in Ukraine in October 1905], <http://history.pedclub.ru/lessons9/1905.htm>.

¹⁰ Г. Кузнецов, *Революционная борьба и погромы в период Первой русской революции (1905 – 1907 гг.)* [Revolutionary struggle and pogroms during the First Russian Revolution (1905 – 1907)], автореферат диссертации на соискание учёной степени канд. ист. наук, М., 2011, 28 с.

¹¹ С. Степанов, *Черная сотня*, 2005, 544 с.

¹² І. Омелянчук, *Кривавий жовтень 1905 року: сплановане насильство чи стихійний вибух*, с. 29.

¹³ І. Омелянчук, *Кривавий жовтень 1905 року: сплановане насильство чи стихійний вибух*, с. 33.

¹⁴ В. Хитерер, *Єврейские погромы на Украине в октябре 1905 г.*

¹⁵ В. Хитерер, *Єврейские погромы на Украине в октябре 1905 г.*

¹⁶ В. Сухомлинов, *Воспоминания* [Memories], Л. М. Луриис, М., Берлин, Директ – Медиа, 2016, с. 134.

¹⁷ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір*, с. 91.

- ¹⁸ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір*, с. 88.
- ¹⁹ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір*, с. 90.
- ²⁰ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір*, с. 89.
- ²¹ С. Степанов, *Черная сотня*, с. 108.
- ²² С. Степанов, *Черная сотня*, с. 80.
- ²³ А. Безаров, *Єврейские погромы 1881 – 1882 гг. в Российской империи и кризис революционного народничества* [Jewish pogroms from 1881 to 1882 in the Russian Empire and the crisis of revolutionary populism], in «Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI ежегодной конференции по иудаике», вып. 50, М., Сэфер, 2014, с. 86-97.
- ²⁴ Г. Кузнецов, *Революционная борьба и погромы в период Первой русской революции (1905 – 1907 гг.)*, с. 17-18.
- ²⁵ С. Нефёдов, *Истоки 1905 года: «Революция извне?»* [The origins of 1905: «Revolution from the outside?»], in «Вопросы истории», 2008, №1, с. 49.
- ²⁶ Цит. за: *Первая революция в России: взгляд через столетие*, с. 149.
- ²⁷ Цит. за: С. Нефёдов, *Истоки 1905 года: «Революция извне?»*, с. 50.
- ²⁸ В. Медем, *Из моей жизни: воспоминания* [From my life: memories], пер. с англ. О. В. Борисовой, М., Новый хронограф, 2015, с. 299.
- ²⁹ С. Нефёдов, *Истоки 1905 года: «Революция извне?»*, с. 58.
- ³⁰ П. Струве, *Интеллигенция и революция* [Intelligentsia and the Revolution], in «Вехи: сборник статей о русской интеллигенции», СПб., Азбука-Аттикус, Авалон, 2011, с. 202.
- ³¹ П. Струве, *Интеллигенция и революция*, с. 203.
- ³² Я. Копанский, *Кровавые события 1903 года и мировая демократическая общественность* [The Bloody Events of 1903 and the World Democracy], in «Кишинёвский погром 1903 г.: сборник статей», И. Э. Левит, Кишинёв, Лига, 1993, с. 62-87.
- ³³ Цит. за: Я. Копанский, *Кровавые события 1903 года и мировая демократическая общественность*, с. 65.
- ³⁴ А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі* [1905 in Podillia], ч. II, робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904 – 1906 рр., Вінниця, 1925, с. 64.
- ³⁵ А. Миндлин, *Плеве и евреи* [Pleve and the Jews], in «Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах», № 2-3, с. 88-89.
- ³⁶ К. Жигня, *К вопросу о воздействии кишиневского погрома 1903 года на общественную и политическую жизнь бессарабского еврейства* [On the impact of the Chisinau pogrom of 1903 on the social and political life of Bessarabian Jewry], in «Материалы Седьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике», ч. I, М., Пробел, 2000, с. 111.
- ³⁷ С. Дубнов, *Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции*, с. 42.
- ³⁸ С. Витте, *Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг.* [Selected memories, 1849 – 1911], М., Мысль, 1991, с. 564.
- ³⁹ Х.-Д. Лёве, *От «исправления» к дискриминации: новые тенденции в государственной политике по отношению к евреям (1881 – 1914)* [From «correction» to discrimination: new trends in public policy towards Jews (1881 – 1914)], пер. с англ. Д. Харман, in «История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи», И. Лурье, т. 2, М., Мосты культуры, Гешарим, 2012, с. 55.
- ⁴⁰ Г. Кузнецов, *Революционная борьба и погромы в период Первой русской революции (1905 – 1907 гг.)*, с. 19.
- ⁴¹ Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 1597 Екатеринославское охранное отделение, оп. 1, *спр. 109 Копии конспиративных писем, адресованных членам РСДРП и других партий и изъятых ДП, жандармскими управлениями различных городов России и препроводительные к письмам, 13 января 1906 г. – 26 января 1907 г., 355 арк., арк. 19.*
- ⁴² С. Витте, *Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг.*, с. 400-401.
- ⁴³ В. Щукин, А. Павлюк, *Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.)* [Countrymen. Essays on the history of the Jewish community of the city of Nikolaev (late XVIII – early XX centuries)], Н. Шитюк, Николаев, Издательство Ирины Гудым, 2009, с. 157-158.
- ⁴⁴ А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі*, с. 42.
- ⁴⁵ А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі*, с. 52.
- ⁴⁶ А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі*, с. 58.
- ⁴⁷ А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі*, с. 74.

⁴⁸ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір*, с. 88.

⁴⁹ А. Кисилёв, *Революционный террор и чиновники МВД белорусских губерний в 1905 – 1907 гг.* [Revolutionary terror and officials of the Ministry of Internal Affairs of the Belarusian provinces in 1905 – 1907], <https://zapadrus.su/zaprus/istbl/55-1905-1907.html>.

⁵⁰ *Извещение о VII съезде Бунда; отчёт и доклад «О самообороне» ЦК Бунда съезду, резолюции съезда сентябрь 1906 г.* [Notice of the VII Congress of the Bund; report and report «On Self-Defense» of the Central Committee of the Bund to the Congress, Congress Resolution September 1906], in «Бунд. Документы и материалы. 1894 – 1921», М., РОССПЭН, 2010, с. 686.

⁵¹ А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі*, с. 63.

⁵² А. Зельцер, *1905 рік на Поділлі*, с. 90.

⁵³ А. Кисилёв, *Революционный террор и чиновники МВД белорусских губерний в 1905 – 1907 гг.*

⁵⁴ К. Пален, *Тайная докладная записка Виленского губернатора о положении евреев в России* [Secret report of the Governor of Vilna on the situation of Jews in Russia], Женева, Изд-во Бунда, 1904, 73 с.

⁵⁵ Д. Пихно, *В осаде. Политические статьи* [Under siege. Political Articles], К., Типография Товарищества И. Н. Кушнарёва и Ко., 1905, с. 64.

⁵⁶ *Приложение 18, А. Передовая «Киевлянина», Киев, 19 октября 1905 г.* [Annex 18, A. Advanced «Kievlyanina», Kiev, October 19, 1905], in «Шульгин В. В. «Что нам в них не нравится ...»: об антисемитизме в России», СПб., Хорс, 1992, с. 242.

⁵⁷ Д. Пихно, *В осаде. Политические статьи*, с. 337.

⁵⁸ К. Жигня, *К вопросу о воздействии кишиневского погрома 1903 года на общественную и политическую жизнь бессарабского еврейства*, с. 117-118.

⁵⁹ *Отчёт ЦК Бунда Интернациональному социалистическому конгрессу в Штутгарте, август 1907 г.* [Report of the Central Committee of the Bund to the International Socialist Congress in Stuttgart, August 1907], in «Бунд. Документы и материалы. 1894 – 1921», М., РОССПЭН, 2010, с. 780.

⁶⁰ *Отчёт ЦК Бунда Интернациональному социалистическому конгрессу в Штутгарте, август 1907 г.*, с. 781.

⁶¹ *Протоколы, резолюции и извещение о VI конференции Бунда, февраль – март 1905 г.* [Protocols, resolutions and notification of the Sixth Conference of the Bund, February-March 1905], in «Бунд. Документы и материалы. 1894 – 1921», М., РОССПЭН, 2010, с. 446.

⁶² *Протоколы, резолюции и извещение о VI конференции Бунда, февраль – март 1905 г.*, с. 446.

⁶³ *Протоколы, резолюции и извещение о VI конференции Бунда, февраль – март 1905 г.*, с. 448.

⁶⁴ *Протоколы, резолюции и извещение о VI конференции Бунда, февраль – март 1905 г.*, с. 416.

⁶⁵ *Протоколы, резолюции и извещение о VI конференции Бунда, февраль – март 1905 г.*, с. 417.

⁶⁶ А. Кисилёв, *Революционный террор и чиновники МВД белорусских губерний в 1905 – 1907 гг.*

⁶⁷ Й. Френкель, *Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862 – 1917 гг.* [Prophecy and politics. Socialism, nationalism and Russian Jewry, 1862 – 1917], пер. с англ. В. Ильина, Иерусалим, Гешарим, М., Мосты культуры, 2008, с. 433.

⁶⁸ В. Жаботинский, *Еврейская крамола* [Jewish sedition], in «Жаботинский В. Избранное», Иерусалим, СПб., Гешарим, Роспринт, 1992, с. 53.

⁶⁹ В. Жаботинский, *В траурные дни* [On mourning days], in «Жаботинский В. Избранное», Иерусалим, СПб., Гешарим, Роспринт, 1992, с. 43.

⁷⁰ С. Дубнов, *Письма о старом и новом еврействе* [Letters on the Old and New Jewry], in «С. М. Дубнов, Б.-Ц. Динур. Две концепции еврейского национального возрождения», Н. Праг, Библиотека-Алия, 1990, с. 205.

⁷¹ В. Кельнер, *Миссионер истории: Жизнь и труды Семёна Марковича Дубнова* [Missionary History: Life and Works of Semyon Markovich Dubnov], СПб., Изд. дом «Мирь», 2008, с. 364-366.

⁷² *Приложение №8, Д. Что происходило в Киевской городской думе 18 октября 1905 г.* [Appendix No. 8, D. What happened in the Kiev City Duma on October 18, 1905], in «Шульгин В. В. «Что нам в них не нравится ...»: Об антисемитизме в России», СПб., Хорс, 1992, с. 246.

⁷³ В. Шульгин, *Дни. 1920: Записки* [Days. 1920: Notes], Д. А. Жуков, Ю. В. Мухачёва, М., Современник, 1989, с. 90-99.

⁷⁴ В. Шульгин, «Что нам в них не нравится ...»: Об антисемитизме в России [«What we do not like about them ...»: On anti-Semitism in Russia], СПб., Хорс, 1992, с. 40.

⁷⁵ М. Волхонский, *Национальный вопрос во внутренней политике правительства в годы Первой русской революции* [The national question in the internal policy of the government in the years of the First Russian Revolution], in «Отечественная история», 2005, №5, с. 60.

⁷⁶ В. Щукин, А. Павлюк, *Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.)*, с. 165.

⁷⁷ Д. Кудінов, *Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір*, с. 89.

⁷⁸ С. Дубнов, *Євреї в Росії і Західній Європі в епоху антисемітської реакції*, с. 82.

⁷⁹ *Кровавая политика и Белостокский погром* [Bloody politics and the Bialystok pogrom], М., Русское свободное издательство, 1906, с. 131-139.

⁸⁰ Ю. Лавринович, *Кто устроил погромы в России?* [Who organized the pogroms in Russia?], Berlin, J. Ladyschnikov Verlag GmbH, с. 75.

⁸¹ Ю. Лавринович, *Кто устроил погромы в России?*, с. 96.

⁸² П. Токаленко, *Події Першої російської революції у Південній Україні на матеріалах Державного архіву Миколаївської області* [Events of the First Russian Revolution in Southern Ukraine on the materials of the State Archives of Mykolaiv region], in «Молодий вчений», 2017, №3 (43), березень, с. 197.

⁸³ *Киевский и Одесский погромы в отчётах сенаторов Турау и Кузьминского* [Kiev and Odessa pogroms in the reports of senators Turau and Kuzminsky], И. Непомнящий, СПб, Летописец, с. 74-77.

⁸⁴ *Киевский и Одесский погромы в отчётах сенаторов Турау и Кузьминского*, с. 206.

References

1. Pervaja revoljucija v Rossii: vzgljad cherez stoletie [The First Revolution in Russia: A Vision Through the Century], М., Pamjatniki istoricheskoy mysli, 2005, s. 323.
2. S. Stepanov, Chernaja sotnja [The Black Hundred], М., Jeksmo, Jauza, 2005, s. 80.
3. S. Dubnov, Evrei v Rossii i Zapadnoj Evrope v jepohu antisemitskoj reakcii [Jews in Russia and Western Europe in the era of anti-Semitic reaction], kn. II, М., Pg., 1923, s. 75.
4. O. Budnickij, Evrei v rossijskih politicheskikh dvizhenijah [Jews in Russian political movements], in «Istorija evrejskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Pol'shi do padenija Rossijskoj imperii», I. Lur'e, t. 2, М., Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, s. 355.
5. S. Dubnov, Evrei v Rossii i Zapadnoj Evrope v jepohu antisemitskoj reakcii, s. 70.
6. I. Omel'janchuk, Kryvavyj zhovten' 1905 roku: splanovane nasyl'stvo chy styhijnyj vybuh [Bloody October 1905: Planned violence or spontaneous explosion], in «Personal. Zhurnal intelektual'noi' elity», 2006, №9, s. 22-34.
7. M. Gauhman, Jevrejs'ke pytannja na Pravoberezhnijj Ukrai'ni (1905 – 1914 rr.): bjurokratychni praktyky proty jevrejs'kogo proektu [Jewish Issue in Right-Bank Ukraine (1905 – 1914): bureaucratic practices against the Jewish project], in «Historians», 05 March 2012, <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/163-mykhailo-haukman-yevreiske-pytania-na-pravoberezhnii-ukraini-19051914-r-biurokratychni-praktyky-proty-ievreiskoho-proektu>.
8. D. Kudinov, Istorychnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir [Historical Discourse of the Causes of Jewish Pogroms in Ukraine in October 1905: Peasant Dimension], in «Etnichna istorija narodiv Jevropy: zbirnyk naukovykh prac'», vyp. 42, К., 2014, s. 85-93.
9. V. Hiterer, Evrejskie pogromy na Ukraine v oktjabre 1905 g. [Jewish pogroms in Ukraine in October 1905], <http://history.pedclub.ru/lessons9/1905.htm>.
10. G. Kuznecov, Revoljucionnaja bor'ba i pogromy v period Pervoj russkoj revoljucii (1905 – 1907 gg.) [Revolutionary struggle and pogroms during the First Russian Revolution (1905 – 1907)], avtoreferat dissertacii na soiskanie uchjonoj stepeni kand. ist. nauk, М., 2011, 28 s.
11. S. Stepanov, Chernaja sotnja, 544 s.
12. I. Omel'janchuk, Kryvavyj zhovten' 1905 roku: splanovane nasyl'stvo chy styhijnyj vybuh, s. 29.
13. I. Omel'janchuk, Kryvavyj zhovten' 1905 roku: splanovane nasyl'stvo chy styhijnyj vybuh, s. 33.
14. V. Hiterer, Evrejskie pogromy na Ukraine v oktjabre 1905 g.
15. V. Hiterer, Evrejskie pogromy na Ukraine v oktjabre 1905 g.
16. V. Suhomlinov, Vospominanija [Memories], L. M. Luris, М., Berlin, Direkt – Media, 2016, s. 134.
17. D. Kudinov, Istorychnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir, s. 91.
18. D. Kudinov, Istorychnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir, s. 88.
19. D. Kudinov, Istorychnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir, s. 90.
20. D. Kudinov, Istorychnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir, s. 89.
21. S. Stepanov, Chernaja sotnja, s. 108.
22. S. Stepanov, Chernaja sotnja, s. 80.
23. A. Bezarov, Evrejskie pogromy 1881 – 1882 gg. v Rossijskoj imperii i krizis revoljucionnogo narodnichestva [Jewish pogroms from 1881 to 1882 in the Russian Empire and the crisis of revolutionary populism], in «Trudy

- po evrejskoj istorii i kul'ture. Materialy XXI ezhegodnoj konferencii po iudaike», vyp. 50, M., Sjefer, 2014. s. 86-97.
24. G. Kuznecov, Revoljucionnaja bor'ba i pogromy v period Pervoj russoj revoljucii (1905 – 1907 gg.), s. 17-18.
  25. S. Nefjodov, Istoki 1905 goda: «Revoljucija izvne?» [The origins of 1905: «Revolution from the outside?», in «Voprosy istorii», 2008, №1, s. 49.
  26. Cit. za: Pervaja revoljucija v Rossii: vzgljad cherez stoletie, s. 149.
  27. Cit. za: S. Nefjodov, Istoki 1905 goda: «Revoljucija izvne?», s. 50.
  28. V. Medem, Iz moej zhizni: vospominanija [From my life: memories], per. s angl. O. V. Borisovoj, M., Novyj hronograf, 2015, s. 299.
  29. S. Nefjodov, Istoki 1905 goda: «Revoljucija izvne?», s. 58.
  30. P. Struve, Intelligencija i revoljucija [Intelligentsia and the Revolution], in «Vehi: sbornik statej o russoj intelligencii», SPb., Azbuka-Attikus, Avalon, 2011, s. 202.
  31. P. Struve, Intelligencija i revoljucija, s. 203.
  32. Ja. Kopanskij, Krovavye sobytija 1903 goda i mirovaja demokraticeskaja obshhestvennost' [The Bloody Events of 1903 and the World Democracy], in «Kishinjovskij pogrom 1903 g.: sbornik statej», I. Je. Levit, Kishinjov, Liga, 1993, s. 62-87.
  33. Cit. za: Ja. Kopanskij, Krovavye sobytija 1903 goda i mirovaja demokraticeskaja obshhestvennost', s. 65.
  34. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli [1905 in Podillia], ch. II, robitnychyj ruh ta dijaj'nist' revoljucijnyh organizacij 1904 – 1906 rr., Vinnycja, 1925, s. 64.
  35. A. Mindlin, Pleve i evrei [Pleve and the Jews], in «Paralleli: rusko-evrejskij istoriko-literaturnyj i bibliograficeskij al'manah», № 2-3. s. 88-89.
  36. K. Zhignja, K voprosu o vozdejstvii kishinevskogo pogroma 1903 goda na obshhestvennuju i političeskiju zhizn' bessarabskogo evrejstva [On the impact of the Chisinau pogrom of 1903 on the social and political life of Bessarabian Jewry], in «Materialy Sed'moj ezhegodnoj mezhdunarodnoj mezhdisciplinarnoj konferencii po iudaike», ch. I, M., Probel, 2000, s. 111.
  37. S. Dubnov, Evrei v Rossii i Zapadnoj Evrope v jepohu antisemitskoj reakcii, s. 42.
  38. S. Vitte, Izbrannye vospominanija, 1849 – 1911 gg. [Selected memories, 1849 – 1911], M., Mysl', 1991, s. 564.
  39. H.-D. Ljove, Ot «ispravlenija» k diskriminacii: novye tendencii v gosudarstvennoj politike po otnosheniju k evrejam (1881 – 1914) [From «correction» to discrimination: new trends in public policy towards Jews (1881 – 1914)], per. s angl. D. Harman, in «Istorija evrejskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Pol'shi do padenija Rossijskoj imperii», I. Lur'e, t. 2, M., Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, s. 55.
  40. G. Kuznecov, Revoljucionnaja bor'ba i pogromy v period Pervoj russoj revoljucii (1905 – 1907 gg.), s. 19.
  41. Central'nij derzhavnij istoričnij arhiv, m. Kiïv, f. 1597 Ekaterinoslavskoe ohrannoe otdelenie, op. 1, spr. 109 Kopii konspirativnyh pisem, adresovannyh chlenam RSDRP i drugih partij i izjatyh DP, zhandarmskimi upravlenijami razlichnyh gorodov Rossii i preprovoditel'nye k pis'mam, 13 janvarja 1906 g. – 26 janvarja 1907 g., 355 ark., ark. 19.
  42. S. Vitte, Izbrannye vospominanija, 1849 – 1911 gg., s. 400-401.
  43. V. Shhukin, A. Pavljuk, Zemljaki. Ocherki istorii evrejskoj obshhiny goroda Nikolaeva (konec XVIII – nachalo XX vv.) [Countrymen. Essays on the history of the Jewish community of the city of Nikolaev (late XVIII – early XX centuries)], N. Shitjuk, Nikolaev, Izdatel'stvo Iriny Gudym, 2009, s. 157-158.
  44. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli, s. 42.
  45. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli, s. 52.
  46. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli, s. 58.
  47. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli, s. 74.
  48. D. Kudinov, Istoryčnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir, s. 88.
  49. A. Kisil'jov, Revoljucionnyj terror i chinovniki MVD belorusskih gubernij v 1905 – 1907 gg. [Revolutionary terror and officials of the Ministry of Internal Affairs of the Belarusian provinces in 1905 – 1907], <https://zapadrus.su/zaprus/istbl/55-1905-1907.html>.
  50. Izveshhenie o VII s'ezde Bunda; otchjot i doklad «O samooborone» CK Bunda s'ezdu, rezoljucii s'ezda sentjabr' 1906 g. [Notice of the VII Congress of the Bund; report and report «On Self-Defense» of the Central Committee of the Bund to the Congress, Congress Resolution September 1906], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894 – 1921», M., ROSSPJeN, 2010, s. 686.
  51. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli, s. 63.
  52. A. Zel'cer, 1905 rik na Podilli, s. 90.
  53. A. Kisil'jov, Revoljucionnyj terror i chinovniki MVD belorusskih gubernij v 1905 – 1907 gg.
  54. K. Palen, Tajnaja dokladnaja zapiska Vilenskogo gubernatora o polozhenii evreev v Rossii [Secret report of the Governor of Vilna on the situation of Jews in Russia], Zheneva, Izd-vo Bunda, 1904, 73 s.

55. D. Pihno, V osade. Politicheskie stat'i [Under siege. Political Articles], K., Tipografija Tovarishhestva I. N. Kushnar'ova i Ko., 1905, s. 64.
56. Prilozhenie 18, A. Peredovaja «Kievljanina», Kiev, 19 oktjabrja 1905 g. [Annex 18, A. Advanced «Kievlyanina», Kiev, October 19, 1905], in «Shul'gin V. V. «Chto nam v nih ne nraivitsja ...»: ob antisemitizme v Rossii», SPb., Hors, 1992, s. 242.
57. D. Pihno, V osade. Politicheskie stat'i, s. 337.
58. K. Zhignja, K voprosu o vozdejstvii kishinevskogo pogroma 1903 goda na obshhestvennuju i politicheskiju zhizn' bessarabskogo evrejstva, s. 117-118.
59. Otchjot CK Bunda Internacional'nomu socialisticheskomu kongressu v Shtutgarte, avgust 1907 g. [Report of the Central Committee of the Bund to the International Socialist Congress in Stuttgart, August 1907], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894 – 1921», M., ROSSPJeN, 2010, s. 780.
60. Otchjot CK Bunda Internacional'nomu socialisticheskomu kongressu v Shtutgarte, avgust 1907 g., s. 781.
61. Protokoly, rezoljucii i izvshhenie o VI konferencii Bunda, fevral' – mart 1905 g. [Protocols, resolutions and notification of the Sixth Conference of the Bund, February-March 1905], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894 – 1921», M., ROSSPJeN, 2010, s. 446.
62. Protokoly, rezoljucii i izvshhenie o VI konferencii Bunda, fevral' – mart 1905 g., s. 446.
63. Protokoly, rezoljucii i izvshhenie o VI konferencii Bunda, fevral' – mart 1905 g., s. 448.
64. Protokoly, rezoljucii i izvshhenie o VI konferencii Bunda, fevral' – mart 1905 g., s. 416.
65. Protokoly, rezoljucii i izvshhenie o VI konferencii Bunda, fevral' – mart 1905 g., s. 417.
66. A. Kisil'jov, Revoljucionnyj terror i chinovniki MVD belorusskikh gubernij v 1905 – 1907 gg.
67. J. Frenkel', Prorochestvo i politika. Socializm, nacionalizm i russkoe evrejstvo, 1862 – 1917 gg. [Prophecy and politics. Socialism, nationalism and Russian Jewry, 1862 – 1917], per. s angl. V. Il'ina, Ierusalim, Gesharim, M., Mosty kul'tury, 2008, s. 433.
68. V. Zhabotinskij, Evrejskaja kramola [Jewish sedition], in «Zhabotinskij V. Izbrannoe», Ierusalim, SPb., Gesharim, Rosprint, 1992, s. 53.
69. V. Zhabotinskij, V traurnye dni [On mourning days], in «Zhabotinskij V. Izbrannoe», Ierusalim, SPb., Gesharim, Rosprint, 1992, s. 43.
70. S. Dubnov, Pis'ma o starom i novom evrejstve [Letters on the Old and New Jewry], in «S. M. Dubnov, B.-C. Dinur. Dve koncepcii evrejskogo nacional'nogo vozrozhdenija», N. Prat, Biblioteka-Alija, 1990, s. 205.
71. V. Kel'ner, Missioner istorii: Zhizn' i trudy Semjona Markovicha Dubnova [Missionary History: Life and Works of Semyon Markovich Dubnov], SPb., Izd. dom «Mir», 2008, s. 364-366.
72. Prilozhenie №8, D. Chto proishodilo v Kievskoj gorodskoj dume 18 oktjabrja 1905 g. [Appendix No. 8, D. What happened in the Kiev City Duma on October 18, 1905], in «Shul'gin V. V. «Chto nam v nih ne nraivitsja...»: Ob antisemitizme v Rossii», SPb., Hors, 1992, s. 246.
73. V. Shul'gin, Dni. 1920: Zapiski [Days. 1920: Notes], D. A. Zhukov, Ju. V. Muhachjova, M., Sovremennik, 1989, s. 90-99.
74. V. Shul'gin, «Chto nam v nih ne nraivitsja ...»: Ob antisemitizme v Rossii [«What we do not like about them ...»: On anti-Semitism in Russia], SPb., Hors, 1992, s. 40.
75. M. Volhonskij, Nacional'nyj vopros vo vnutrennej politike pravitel'stva v gody Pervoj russkoj revoljucii [The national question in the internal policy of the government in the years of the First Russian Revolution], in «Otechestvennaja istorija», 2005, №5, s. 60.
76. V. Shhukin, A. Pavljuk, Zemljaki. Ocherki istorii evrejskoj obshhiny goroda Nikolaeva (konec XVIII – nachalo XX vv.), s. 165.
77. D. Kudinov, Istorychnyj diskurs prychny jevrejs'kyh pogromiv v Ukrai'ni u zhovtni 1905 roku: seljans'kyj vymir, s. 89.
78. S. Dubnov, Evrei v Rossii i Zapadnoj Evrope v jepohu antisemitskoj reakcii, s. 82.
79. Krovavaja politika i Belostokskij pogrom [Bloody politics and the Bialystok pogrom], M., Russkoe svobodnoe izdatel'stvo, 1906, s. 131-139.
80. Ju. Lavrinovich, Kto ustroil pogromy v Rossii? [Who organized the pogroms in Russia?], Berlin, J. Ladyschnikov Verlag Gmbh, s. 75.
81. Ju. Lavrinovich, Kto ustroil pogromy v Rossii?, s. 96.
82. P. Tokalenko, Podii' Pershoi' rosij's'koi' revoljucii' u Pivdennij Ukrai'ni na materialah Derzhavnogo arhivu Mykolai'vs'koi' oblasti [Events of the First Russian Revolution in Southern Ukraine on the materials of the State Archives of Mykolaiv region], in «Molodyj vchenyj», 2017, №3 (43), berezen', s. 197.
83. Kievskij i Odesskij pogromy v otchjotah senatorov Turau i Kuz'minskogo [Kiev and Odessa pogroms in the reports of senators Turau and Kuzminsky], I. Nepomnjashhij, SPb., Letopisec, s. 74-77.
84. Kievskij i Odesskij pogromy v otchjotah senatorov Turau i Kuz'minskogo, s. 206.